

दुई देवकोटा र डा. माचवेको भ्रम

- विनयकुमार कसजू

कविवर माधवप्रसाद देवकोटाको बारेमा संस्मरण माग्दा दिनेले महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको संस्मरण लेखी पठायो भने ने भन्ने ? सुखद संयोग ? हिन्दी साहित्यका विद्वान सर्जक एवं समालोचक डा. प्रभावकर माचवेले यस्तै गरे जानीजानी वा भुक्किएर गर उनै जानुन ।

पाल्पामा २०३६ साल वैशाख ६ गते कविवर माधवप्रसाद देवकोटाको ७५ औं वर्षको अवसर पारेर विशेष अभिनन्दन कार्यक्रम आयोजना हुँदै थियो । कविका सम्पूर्ण कृतिहरूको प्रकाशन गर्ने, कविका बारेमा रचनाहरूको अभिनन्दन गर्ने, कविलाई प्राप्त नेपालका ख्यातिप्राप्त साहित्यकारहरूको पत्र र प्रशंसा प्रकाशित गर्ने, राष्ट्रिय कविगोष्ठी, कविको व्यक्तित्व र कृतित्वको बारेमा गोष्ठी, साहित्यकार र साहित्यप्रेमीहरूले कविलाई डोलामा राखेर बजार परिक्रमा गराउने र खुलामंचमा नागरिक अभिनन्दन गर्नेजस्ता कार्यक्रमहरू राखिएका थिए । विभिन्न कार्यक्रमको जिम्मा विभिन्न समितिहरूलाई दिइएको थियो । मूल समितिको सचिव र पुस्तिका तथा स्मारिका प्रकाशन उपसमितिको संयोजक म थिएँ ।

अभिनन्दन ग्रन्थ प्रकाशनका लागि नेपालका नामी साहित्यकारहरूको मन्तव्य, लेख रचना, संस्मरण लिनको लागि पत्राचार गरें । कविवरसँग रहेका नेपालका साहित्यकारहरूका चिठीहरू, जस्तै कठाकार गुरुप्रसाद मैनालीले वि.सं. १९९१ मा बागलुङ बजारबाट लेखेको चिठी, नाटककार बालकृष्ण समले वि.सं. १९९९ मा लेखेको उहाँहरूकै हस्ताक्षरको लेखौट र खामसमेतको चिठी तथा कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्याल, कवि सिद्धिचरण श्रेष्ठ, केदारमान व्यथित, भीमनिधि तिवारी, समालोचक रामकृष्ण शर्माका पत्रहरू देखेर उत्साहित भएको थिएँ । भारतका संस्कृत साहित्यका केही विद्वानहरूको पनि पत्र भेट्टिएका थिए । यसै मेसोमा कवि देवकोटाको सम्बन्ध भारतको पुणे र बनारसका संस्कृतका विद्वानहरूसँग थियो भन्ने थाहा थियो । कविको बारेमा थप मन्तव्य र लेख रचना मागी मैले नेपाल र भारतका केही साहित्यकार र विद्वानहरूसँग पत्राचार गरें । जवाफमा प्राप्त भयो हिन्दी साहित्य लेखक तथा समालोचक डा. प्रभाकर माचवेको पत्र । पत्र पढेर हामी छक्कै पर्यौँ । मेरो गल्ती कहाँ भयो कुन्नी मैले अभै बुझ्न सकेको छैन । तर डा. माचवेले कविवर माधवप्रसाद देवकोटाको सट्टा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको संस्मरण लेखी पठाए । हिन्दीमा लेखिएको उक्त पत्र यस्तो छ :

श्री माधव प्रसाद देवकोटा

म्नि ग्रन्थ

डा. प्रभाकर माचवेको पत्र

स्थायी ठेगाना : E - 180, ग्रेटर कैलास, II, नई दिल्ली 110048

11 - 2 - 79

प्रिय वन्धु,

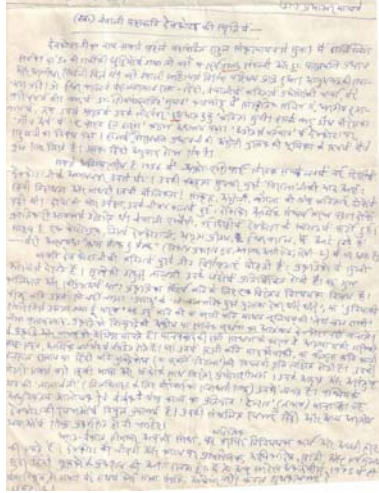
आपका 23 - 1 - 79 का पत्र मिला । देवकोटाजीके अभिनन्दनमें आप ग्रन्थ प्रकाशित कर रहे हैं, यह समाचार पाकर हर्ष हुआ । संप्रति मैं दिल्ली छोडकर दो वर्ष के लिए कलकत्ता जानेकी व्यस्तामें लगा हूँ । अतः एक छोटा लेख भेज रहा हूँ । क्षमा करें । 18 फरवरीके बाद मेरा पता रहेगा :

निदेशक,

भारतीय भाषा परिषद

36, सेक्सपियर सरणि,

(स्व.) नेपाली महाकवि देवकोटा की स्मृति में -

देवकोटाजीका नाम सबसे पहले महापंडित राहुल सांकृत्यायनसे सुना । मैं दार्जिलिंग सन '49 या '50 की छुट्टियोंमें गया तो वहाँ पं. सूर्यप्रसाद ज्ञवाली (सूर्यविक्रम ज्ञवाली) और डा. पारसमणि प्रधान और धरणीधर शर्माजी मिले थे । वहीं नेपाल साहित्यसे विशेष परिचय प्राप्त हुआ । भानुभक्तकी रामायण पढी । प्रो. ईश्वरी बरालने मेरा व्याख्यान रखा - हिंदी, नेपालीमें कवितायें प्रयोगोंकी चर्चा, मेरे परिचयमें की । बादमें डा. शिवमंगल सिंह 'सुमन' काठमांडूमें सांस्कृतिक सचिव थे, भारतीय दूतावासमें, तब उनसे भारतमें उनके लौटनेपर 'दूध भात डुकु' कविता सुनी । इसके बाद डौम मौरेसका 'गौन अवे' में 'ए पोएट इज डाइंग' करुण (?) अध्याय पढा । 'अतीतसे वर्तमान' में पं देवकोटापर राहुलजीका निबंध पढा । हालमें डा. पारसमणि

प्रधानजीकी अंग्रेजी पुस्तककी भूमिकाके रूपमें मैंने कुछ शब्द लिखे हैं । उसका हिन्दी अनुवाद होना शेष है ।

सबसे अविस्मरणीय है 1956 में अफ्रो-एशियाई लेखक सम्मेलनमें नई दिल्लीमें देवकोटाजीके आगमनपर उनसे भेट । उनकी वक्तृता सुनकर मुझे 'निराला' जीकी (हिंदीका महाकवि सूर्यकान्त त्रिपाठी 'निराला' इ. सन् १८९६ - १९६१ - विनय) याद आई : इतनी विदग्धता और साथही इतनी मौलिकता ! संस्कृत, अंग्रेजी, बंगला की श्रेष्ठ कविताएँ दोनोंने पढी थी । दोनोंकी घोर उपेक्षा, उनके जीवनकालमें हुई । दोनोंको आर्थिक संघर्ष करना पडा । दोनों क्रान्तिकारी भावनासे उत्प्रेरित थे । नेपाली एम्बेसी, नई दिल्लीमें देवकोटाके स्वागतमें पार्टी हुई । साक्ष्य है एक फोटोग्राफ, जिसमें देवकोटाजी, अमृता प्रीतम, ईश्वरी बराल, मैं आदि खड़े हैं - मेरी आत्मकथा "फ्राम सेल्फ टु सेल्फ" (विकास प्रकाशन गृह, असफ अली रोड, दिल्ली -2) में पर (?) छपा है ।

महाकवि देवकोटाजीकी कवितामें मुझे तीन विशेषताएँ मोहती हैं : प्रकृतिको वे खुली आँखोंसे देखते हैं । सृष्टिकी उत्फुल्ल (?) ताजगी उनके छंदोंमें प्रतिबिंबित होती है । यह गुण कालिदास और रवींद्रनाथमें था । प्रकृतिका सौंदर्य कविके लिए एक चिरंतन विस्मयका विषय है । परंतु कवि उसमें खो नहीं जाता । 'प्रसाद' (हिंदीका विख्यात छायावादी कवि जयशंकर प्रसाद, जन्म इ.सं. १८८९- १९३७ - विनय) के 'ले चल नाविक मुझे भुलावा देकर धीरे धीरे', या 'दुनियाकी शो...शोंसे उकता गया हूँ यारव' यह उर्दू कविकी या मराठी कवि माधव जूलियन् (इ.सं. १८९४- १९३९ - विनय) की 'तेर्थ चल राणी' जैसा पलायनवाद, प्रकृतिको विस्मृतिकी अफीम या क्षणिक मूर्छना का आलंबन देवकोटा नहीं बनाते । वे प्रकृति और मानवको अभिन्न मानते हैं । मावनवादकी इसी साधानाके कारण वे आल्मास (?) की गरिबी, कष्ट-सहन, आर्थिक वर्गभेदसे पीडित होते हैं । यहाँ उनमें रुसी कवि माइकौवस्की, या बाँगला कवि काजी नजरुल इस्लाम या हिंदी कवि मुक्तिबोध (या परवर्ती 'निराला') की विप्लवी वृत्ति लक्षित होती है । उनकी तीसरी सबसे बड़ी खूबी भाषा

और छन्दोंके साथ निरंतर प्रयोगशीलता । उनके अतृप्त ओर असंतुष्ट मनकी 'तालाबेली' (तिलमिलाहटके लिए मीराबाईका राजस्थानी शब्द) उनमें व्यक्त है । पश्चिमके आधुनिकतम आलोचक रेने वेलेकने श्रेष्ठ काव्यका प्रतिमान 'टेन्सन' (तनाव) माना है । वह देवकोटाकी रचनाओंमें विपुल प्रमाणमें है । उनकी संकलित रचनाएँ हिंदी और अन्य भारतीय भाषाओंमें शीघ्र प्रकाशित होनी चाहिए ।

भारत-नेपाल सीमापर आपकी संस्था, यह साहित्यिक परस्पर विनिमयका कार्य और अच्छी तरह कर सकते हैं । देवकोटाकी जीवनी और काव्यपर प्रामाणिक, आधिकारिक, सस्ती और सर्वसुलभ सुंदर हिंदी पुस्तकोंके प्रकाशनकी आशा रखता हूँ । मैं तो अब साहित्य अकादेमीसे 1975 में ही सेवानिवृत्त हो गया । मेरे हाथमें कोई सत्ता, संपत्ति, अधिकार नहीं । केवल शुभकामनाएं दे सकता हूँ ।

कविवर माधवप्रसाद देवकोटाको अभिनन्दन समारोह भव्यरूपमा सम्पन्न भयो तर लेख रचनाहरु पर्याप्त मात्रामा प्राप्त नभएको हुँदा समयमा अभिनन्दन ग्रन्थ प्रकाशित हुन सकेन । २०३६ सालको जनमत संग्रहको राजनीतिक वातावरणले गर्दा पनि साहित्य ओभेलेमा पर्यो । संयोग वश अभिनन्दन ग्रन्थ प्रकाशित नहुँदै २०४४ सालमा कविको वाराणसीमा निधन भयो । अनि अभिनन्दन ग्रन्थ स्मृति ग्रन्थको रूपमा निकाल्न बाध्य भयौं । वि.सं. २०४४ सालमा स्मृति ग्रन्थ प्रकाशित भयो । तर त्यसका डा. प्रभावकर माचवेले लेखेको संस्मरण परेन, पर्ने कुरा पनि भएन ।

पाल्पाबाट काठमाडौं वसाइ सराइको मेसोमा कविवर माधवप्रसाद देवकोटाको अभिनन्दन र स्मृति ग्रन्थको व्यवस्थापन र प्रकाशनसँग सम्बन्धित अभिलेख, चिठीपत्र, कविका रचनाहरुको टाइप गरिको संकलनको तीन खण्ड, आर्थिक विवरण इत्यादि सबै कागपत्रहरु नष्ट हुनबाट जोगाउन काठमाडौं त्याइयो । घरमा राख्नु भन्दा कुनै साहित्यिक संस्थाको जिम्मा लाउन पाए हुन्थ्यो भन्ने लागि रहको थियो । झण्डै दुई वर्षअघि कविमित्र मोदनाथ प्रश्रितजीले कविवर माधवप्रसाद देवकोटा प्रतिष्ठान बन्दैछ भन्नु भयो तर सम्पर्क सूत्र, फोन नम्बर भेट्टाउनु भएन । ती अभिलेखहरु बुझाएर हलुँगो हुने विचार त्यत्तिकै थियो ।

पुराना र महत्वपूर्ण कागतपत्र र सामग्री संकलन गर्ने बानीले गर्दा बुद्धकालीन भवनको जगको ईटादेखि नेपालमा बैंक खुलेको, नोट छापिएको इत्यादि जुद्ध शमशेरका इस्तिहारहरु, मोहनशमशेरको सिंदुरयात्रा हुँदो गोरखापत्रले प्रकाशित गरेको विशेषांक, २०३६ सालको जनमत संग्रहका ऐतिहासिक दस्तावेजहरु र २०४७ सालपछिको पहिलो आमचुनावका दस्तावेजहरुको संग्रह थियो । ती सबैलाई आधुनिक सूचना तथा संचार प्रविधिको प्रयोग गरी डिजिटल माध्यममा सुरक्षित गर्नु आवश्यक थियो । यो काम मदन पुरस्कार पुस्तकालयले गरिरहेको छ, भन्ने थहा पाएपछि मैले कविवर माधवप्रसाद देवकोटाको अभिनन्दन र स्मृति ग्रन्थ लगायतका अधिकांश अभिलेख र सामग्रीहरु मदन पुरस्कार पुस्तकालयलाई पोहोर हस्तान्तरण गरें । तर डा. प्रभावकर माचवेको त्यो महत्वपूर्ण पत्र महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटासँग सम्बन्धित संस्थालाई दिनु उपयुक्त ठानी आफूसँगै राखें । उक्त चिठीको सदुपयोग र संरक्षण गर्ने निकायलाई पर्खेको छु । महाकविको शतवार्षिकी मनाउने मेसोमा भेटिइहालिन्छ, कि । कोही नभए मदन पुरस्कार पुस्तकालय छँदैछ । धन्यवाद !

२०६५ फागुन १६ गते, सानेपा, ललितपुर ।

मधुपर्क मासिक, २०६६ वैशाखमा प्रकाशित ।